

**ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՏՊԱԳԻՐ ՍԿԶԲՆԱԴԲՅՈՒՐՆԵՐԸ
1894-1896թթ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ
ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆ**

Հայոց ցեղասպանության պատմության լուսաբանմանը նվիրված հարուստ գրականությունը կարելի է դասակարգել երկու հիմնական խմբերի՝ սկզբնաղբյուրների հրատարակությունների և գիտական ուսումնասիրությունների: Սկսած XIX դ. վերջերից լույս են ընծայվել այդ եղելության զանազան դրվագների պատմությունն արտացոլող անգլիական, գերմանական, ռուսական և այլ ծագում ունեցող արխիվային փաստաթղթերի բազմաթիվ ժողովածուներ¹, օտարագրի և հայ ականատեսների հուշեր: Դրանք ամբողջացնում են մեր պատկերացումները Հայոց ցեղասպանության մասին, բացահայտում Արևմտյան Հայաստանի և Օսմանյան կայսրության տարբեր տարածաշրջաններում տեղի ունեցած իրադարձությունների մանրամասները, անառարկելիորեն հավաստում հայ ժողովրդի դեմ պետական մակարդակով քուրճական տարբեր վարչակարգերի իրականացրած ոճրագործության իրողությունը:

Ցեղասպանության պատմության սկզբնաղբյուրները պատմաբանների կողմից հազվադեպ են դարձել առանձնահատուկ ուսումնասիրության առարկա:² Սույն հոդվածում կանոնադաշտմանը Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլի՝ համիդյան կոտորածների պատմությանն առնչվող՝ XIX դ. վերջերին և XX դ. սկզբներին Ֆրանսիայում հրատարակված սկզբնաղբյուրներին, որոնց լույս ընծայմանը մեծապես նպաստել են ֆրանսիական պատմագրության ոլորտում տեղի ունեցած շրջադարձերը:³ Սակավաթիվ, սակայն, արժեքավոր այդ հրատարակություններն ամփոփում են դիվանագիտական գրագրություններ, զեկուցագրեր, բարենորոգումների նախագծեր, ականատեսների վկայություններ և այլն:

Մեր կողմից ուսումնասիրվող ֆրանսիական տպագիր սկզբնաղբյուրների թվում առավել մեծ կարևորություն ունի, անտարակույս, Ֆրանսիայի Արտաքին գործերի նախարարության արխիվի վավերագրերն ամփոփող «Դեղին գիրքը», որն, ի դեպ, մեծարժեք սկզբնաղբյուր է ոչ միայն համիդյան կոտորածների, այլև Հայոց ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրությանը նվիրված փաստաթղթերի ժողովածուների թվում առհասարակ: «Դեղին գիրքը» լույս է տեսել 1897թ. Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի մի շարք պատգամավորների գործադրած ջանքերի շնորհիվ: 1896թ. նոյեմբերի

3-ին Ազգային ժողովի նիստում, երբ առաջին անգամ քննարկվում էր Հայկական հարցը, պատգամավորներ ժամ ժողեսը, Դենի Կոշենը և Ալբեր դը Մուլը խստագույնս դատապարտել են ֆրանսիական կառավարության և, մասնավորապես, Արտաքին գործերի նախարար Գաբրիել Հանոտտյի (1853-1944) թրքամետ քաղաքականությունը, որի հետևանքով Արտաքին գործերի նախարարության արխիվում պահվող՝ Հայկական հարցին և հայերի ցեղասպանությանն առնչվող փաստաթղթերը մինչ այդ մնացել էին փակի ներքո ու պահանջել դրանց լույս ընծայումը: Համաձայն ամերիկահայ պատմաբան Վ. Տատրյանի պատկերավոր արտահայտության՝ այս «այլախոհ» պատգամավորների՝ ճնշման ներքո ֆրանսիական կառավարությունը մեծ ուշացումով իրականացրել է Արտաքին գործերի նախարարության արխիվի փաստաթղթերի մի մասի հրապարակումը:

«Դեղին գիրքն»⁵ ընդգրկում է Կոստանդնուպոլսում Ֆրանսիայի դեսպան Պոլ Կամբոնի (1843-1924), Էրզրումում, Դիարբեքիրում, Կոստանդնուպոլսում, Ջմյուռնիայում և Դամասկոսում ֆրանսիացի դիվանագետների (Բերթերոն, Մեյրիե, Բուլինիեր, Ռուզոն, Գյուլլիուա)՝ Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան կայսրության այլ տարածքներում ծավալված կոտորածների նկարագրություններն ամփոփող՝ Արտաքին գործերի նախարարության ղեկավարներին հղած զեկուցագրերը, ինչպես նաև Թուրքիայի բարենորոգման նպատակով մեծ տերությունների ներկայացուցիչների մշակած նախագծերը:

«Դեղին գրքի» հավելվածում⁶ հրատարակված փաստաթղթերը դասակարգված են աշխարհագրական սկզբունքով: Գրքի տասներեք բաժիններից յուրաքանչյուրում ժողովված են Արևմտյան Հայաստանի վեց վիլայեթներում, Կիլիկիայում և Օսմանյան կայսրության զանազան վայրերում (Անգորա, Ալեքսանդրետ, Հալեպ և այլն) գտնվող ֆրանսիացի դիվանագետների զեկուցագրերը, որոնք իրադարձությունների պատկերն ուրվագծում են ըստ բնակավայրերի: Կրոնամիոխությանը նվիրված է առանձին բաժին:

1893-1897թթ. ժամանակահատվածն ընդգրկող խնդրո առարկա փաստաթղթերից առավել արժեքավոր են Կամբոնի զեկուցագրերը, որոնք խարսխվում են գլխավորապես զանազան նահանգներում գտնվող ֆրանսիացի դիվանագետներից ստացված հավաստի տեղեկությունների վրա: Նրա անաչառ զեկուցագրերը մերկացնում են, մասնավորապես, Օսմանյան իշխանությունների ղեկավար դերն արևմտահայության բնաջնջման գործընթացում և աներկբայորեն հավաստում հայ բնակչության նկատմամբ գործադրված զանգվածային բռնությունները: Ֆրանսիական կառավարության որդեգրած թրքամետ քաղաքականության հետնախորքի վրա Կամբոնի դիրքորոշումը, հիրավի, կարելի է բնորոշել իբրև խիզախում: Ուստի, պատահական չէ, որ Վ. Տատրյանը նրան իրավամբ բնութագրում է իբրև «այլախոհ դեսպանի» և «այլախոհ դիվանագետի»⁷. «Կամբոնը, – գրում է նա, – եզակիներից էր, որն ի հայտ է բերել այդչափ արիություն՝ իր կառավարությանը հաղորդելով 1894-1896թթ. ընթացքի մեջ գտնվող կոտորածի «սարսափազդու» իրողությունները»:

«Դեղին գրքում» հրատարակված փաստաթղթերը լույս են սփռում ցեղասպանության պատմությանն առնչվող մի շարք էական հանգամանքների վրա, որոնց քննությանը կանոնադառնա՞նք ստորև:

Նախ՝ ֆրանսիացի դիվանագետներն անառարկելիորեն հավաստում են Հայկական հարցի գոյությունը. 1894 թ. փետրվարի 20-ին Կամբոնն այդ առիթով գրում էր. «Հայկական հարցն այսօր գոյություն ունի: Ավելի քան մեկ տարի բուն Հայաստանը և հարակից նահանգները դարձել են ցավալի իրադարձությունների թատերաբեմ: Մեր հյուպատոսները յուրաքանչյուր շաբաթ մեզ լուրեր են հաղորդում ձերբակալությունների, հայերի և իշխանությունների միջև տեղի ունեցող արյունալի ցնցումների մասին» (I, 10-11):* Հայկական հարցի ծագումը Կամբոնն իրավամբ պայմանավորում է Բեռլինի վեհաժողովի ընդունած պայմանագրի 61-րդ հոդվածով, նշելով, սակայն, որ այդ դարաշրջանում հայկական ազգային զարթոնքը դեռևս ծնունդ չէր առել: Հայկական կոմիտեների հիմնադրումը և գործունեությունը նա պայմանավորում է այն հանգամանքով, որ Բարձր Դուռը չէր կատարում հայկական նահանգներում բարենորոգումների՝ իր ստանձնած պարտավորությունները: Դուռը, ինչպես նշում է Կամբոնը, «Հայաստանում ահաբեկչության, ձերբակալությունների, սպանությունների, գողությունների և այլնի վարչակարգը պահպանելու իր շահագրգռվածությամբ, թվում է, թե հաճույքով արագացնում է իրադարձությունների ընթացքը» (I, 12): Թվարկելով զանազան վայրերում տեղի ունեցող սպանությունները և հավաստելով հայերի համար ստեղծված սպառնալից իրավիճակը, դեսպանն իր մտավախությունն է հայտնել, որ առկա պայմաններում կարող է ծագել եվրոպական տերությունների միջամտության անհրաժեշտությունը: «Ահա թե ինչպիսին է Հայկական հարցի էությունը 1894թ. սկզբին», – եզրակացնում է նա (I, 12):

Ի սկզբանե, ֆրանսիացի դիվանագետների գեկուցագրերն անվերապահորեն վկայում են, որ հայերի ցեղասպանությունն իրականացվում էր պետական քաղաքականության մակարդակով, կենտրոնական և տեղական իշխանությունների անմիջական հրահրմամբ ու հովանավորությամբ: Մասունի իրադարձությունների առիթով, օրինակ, Էրզրումում Ֆրանսիայի հյուպատոս Բերժերոնը 1894թ. նոյեմբերին գրում էր Հանոտոյին, որ կառավարությունը մինչ այդ պահն «աչքերն էր փակում այն բոլոր հանցանքների առջև, որոնք ամեն պահի գործում էին քրդերն ու համիդիները» (I, 19): Մասունցիների ապստամբությանը վերաբերող այլ գեկուցագրերում ևս, թե՛ Բերժերոնը, թե՛ Դիարբեքիում Ֆրանսիայի փոխհյուպատոս Մեյրիեն վկայում էին, որ ռազմական իշխանությունները միայն Կոստանդնուպոլսից ստացված հրամանների հիման վրա են վճիռ կայացրել ապստամբ հայերին ճնշելու համար նշանակալից զինված ուժեր Մասուն ուղարկելու շուրջ (I, 15):

1895թ. ի վեր, ֆրանսիացի դիվանագետներն ավելի բացահայտ են ընդգծում հայերի բնաջնջման գործում օսմանյան իշխանությունների մեղսակցությունը: «Կառավարական շրջաններում անիշխանությունն իրեն զգալ է տալիս ավելի, քան երբևէ, իսկ վարչությունն ու իշխանություններն իրենց օրինակով ու վարքագծով հրահրում են մոլեռանդություն. բարքերում և մարդկանց մտքերում տիրում է խառնաշփոթ: Նահանգներում իրավիճակը հավանաբար ավելի վատթար է: Իշխանությունները շատ վատ են տրա-

* Այսուհետև քաղվածքները «Դեղին գրքից» կեղերք հոդվածի բուն տեքստում. հոռմեական միջերով՝ գիրքը (I) և հավելվածը (II), արաբական միջերով՝ էջերը:

մաղրված օտարերկրացիների և քրիստոնյաների նկատմամբ», – գրում էր Կամբոնը փետրվարին (I, 34): Դեսպանն անողորմ էր, մասնավորապես, օսմանյան գերագույն իշխանությունների և պաշտոնյաների նկատմամբ: Կոտորածների ծավալման առնչությամբ, նոյեմբերի 4-ի թվակիր զեկուցագրում նա նշում էր. «Մահմեդականների մոլեռանդությունը չափ ու սահման չունի. կայսրության այն տարածաշրջաններում, ուր հայեր չկան, մեծ հուզումներ են նկատվում: Օսմանյան իշխանությունների անտարբերությունը և սուլթանի շրջապատում գտնվող որոշ պաշտոնյաների մեղսակցությունը (կոտորածներին – Վ. Պ) քաջալերում են այս շարժումը» (I, 165):

Կամբոնը խստագույնս նշավակում էր, մասնավորապես, օսմանյան գերագույն ատյանի՝ Բարձր Դռան քաղաքականությունը: «Թեև ցավով եմ հավաստում այս աղետալի իրադարձությունների համար իշխանությունների վրա բարդվող պատասխանատվությունը, – գրում էր նա նոյեմբերի 4-ին Թուրքիայի Արտաքին գործերի նախարարին, – իմ պարտքն եմ համարում, այդուհանդերձ, բողոքել Բարձր Դռան հանցագործ անտարբերության և հանցակցության առիթով՝ հենց նոր տեղի ունեցած այն կանխամտածված կոտորածների հարցում, որոնց զոհն են դարձել ոչ միայն հայերը, այլև քրիստոնեություն դավանող բոլոր անձինք» (I, 168):

Ֆրանսիացի դիվանագետները մատնանշում են Կարմիր սուլթանի անճնական պատասխանատվությունը հայկական կոտորածների սանձազերծման հարցում: Կամբոնը հիմնավորապես բացահայտել է Սասունի ապստամբությունն արյան մեջ խեղդելու առիթով Արդուլ Համիդ II-ի դիրքորոշումը. «Գնդապետ Իսմայիլ բեյը, – գրում էր նա, – ելույթ է ունեցել՝ կարգադրելով զինվորներին հրի ճարակ դարձնել ու ավերել գյուղերը, իսկ ապստամբներին սրի քաշել, ավելացնելով, որ նրանք իրավասու են անելու այն ամենն, ինչ կամենում են, այն պայմանով, սակայն, որ ոչնչացնեն բոլոր կենդանի էակներին: *Այդպիսին էր սուլթանի հրամանը*» (ընդգծումը մերն է – Վ. Պ.) (I, 42):

Կոստանդնուպոլսում գործերի հավատարմատար Բուլինիերը տվել է Արդուլ Համիդի հետևյալ հակիրճ գնահատականը. «Անհամար փաստերն ակնհայտորեն վկայում են, որ *մարդասպաններին զինում է անձամբ սուլթանը*, որը նրանց կարգադրում է հալածել հայերին» (*courir sus à tout ce qui est Arménien*)» (ընդգծումը մերն է – Վ. Պ.) (I, 275):

«Դեղին գրքի»՝ զանազան մահանգներում տիրող իրավիճակը մանրամասնորեն ներկայացնող վավերագրերը հավաստում են տեղական իշխանությունների ղեկավար դերը եղեռնի իրականացման գործում: 1895թ. հոկտեմբերին Տրապիզոնում տեղի ունեցած կոտորածների առիթով Ֆրանսիայի հյուպատոս Սիլլիերը գրում էր Կամբոնին. «Հավաստի է թվում, որ խոսքը վերաբերում է կանխամտածված և հասունացած շարժման: Իմ գործընկերները և ես հավաստի աղբյուրից իրազեկ ենք, որ խոսքը վերաբերում է կանխամտածված հարձակման: Ի դեպ, այդ մասին ակնհայտորեն վկայում են տարբեր մանրամասներ» (II, 4):

Ելնելով Սվազում փոխհյուպատոս Կարլինի՝ Կամբոնին հղած 1895թ. նոյեմբերի 12-ի թվակիր զեկուցագրից, կարելի է եզրակացնել, որ այստեղ տիրել է միևնույն իրավիճակը. «Կոտորածը, հավանաբար, մախապատրաստված է եղել, – նշում էր նա, – քանզի նշմարելի էր յուրօրինակ անբոնազբոսիկություն: Այն, որ իշխանությունը հանցակից էր, թվում է

հավանական: Գաղտնիքը լավ էր պահպանվել, թեև մախօրեին, երեկոյան, տրվել էին մի քանի գաղտնի ցուցումներ» (II, 39):

Դիարքեքիրում փոխհյուպատոս Մեյրիեն ևս 1895թ. դեկտեմբերի 18-ին ընդգծում էր տեղական մարմինների շարագուշակ դերը հայերի ոչնչացման գործընթացում: «Ըստ իմ տեղեկությունների, ես հարկ եմ համարում հաստատականորեն հայտարարել, – գրում էր նա Կամբոնին, – որ գլխավոր կառավարիչը, զինվորական հրամանատարը, ժանդարմների պետը սարսափելի տեսարանների առջև մնացել են անհոգորդող, և որ նրանք բացարձակապես ոչինչ չեն արել դրանք կանխելու համար, որ եթե նրանք դրանց անմիջականորեն չեն մասնակցել, ապա նրանց վարքագիծը դրանց քաջալերելու բնույթ է կրել» (II, 31):

Նոյեմբերին Հաճնում տիրող միևնույն իրավիճակն է արձանագրել Մերսինի հյուպատոս Սումմարիպան. «Հաճնում տեղի կայանակամը բնակիչներին հրամայել է կոտորել քրիստոնյաներին» (II, 97):

Ըստ ֆրանսիացի դիվանագետների վկայությունների՝ հետագայում ևս պատկերը որևէ փոփոխություն չի կրել: Հենվելով Ուրֆայից ստացված տեղեկությունների վրա, Կամբոնը հավաստել է տեղական իշխանությունների «անգործությունը» և նրանց «մեղսակցությունը» հայկական ջարդերին (II, 46): Իսկ Դիարքեքիրից Մեյրիեն նրան գրում էր 1896թ. հունվարի 8-ին. «Իրավիճակը շարունակում է մնալ սպառնալից: Մահմեդականները չեն զինաթափվում: Կառավարության, բոլոր պաշտոնյաների և, մասնավորապես, կառավարչի դիրքորոշումը ուղի է հարթում մեքենայությունների համար» (II, 34):

Պետական մարմինների և բարձրաստիճան պաշտոնյաների վարքագծի մերկացումից զատ, «Դեղին գրքի» փաստաթղթերը բացահայտում են նաև բանակի և ոստիկանության գործում մասնակցությունն արևմտահայերի ցեղասպանությանը: Բազմիցս քննարկելով այս հարցը, Կամբոնը հայ բնակչության ոչնչացման գործում ռազմական իշխանությունների ունեցած կործանարար դերի առիթով գրել է. «Հավաստի է, որ բազմաթիվ վայրերում, ուր անկարգություններ են արձանագրվել, կանոնավոր բանակը մասնակցել է հուզումներին, որոնց ճնշելու համար նրան կանչել էին» (I, 245): Անդրադառնալով Կեսարիայում տեղի ունեցած կոտորածներին, 1896թ. հունվարին Կամբոնը հավաստում էր. «Ի՞նչի պատճառով տեղեկությունները վկայում են, որ գործը բացահայտորեն մասնակցել է կոտորածին ու կոդալուտին, իսկ զինվորները բարձրաձայն հպարտացել են չորս ժամ շարունակ սպանելու և կոդալուտելու թույլտվություն ունենալու համար» (I, 196): 1896թ. սեպտեմբերին Ալեքում ծավալված ջարդերի առիթով արդեն, նա վկայակոչում է ստույգ փաստեր. «Նրանցից (հայերից – Վ. Պ.) շուրջ 2000-ին, որոնց թվում եղել են մեծ թվով կանայք և երեխաներ, սպանել են գործերը: Հայկական թաղամասի 1150 տներ կոդալուտվել են, դրանցից 980-ը հրկիզվել է: Կոտորածների պատասխանատվությունն ամբողջությամբ բարդվում է գործերի վրա» (I, 296):

Հետաքրքրական է Մեյրիեի 1895թ. դեկտեմբերի 18-ի թվակիր՝ Կամբոնին հղած հաղորդագրությունը, ըստ որի Դիարքեքիրի «գրեթե բոլոր մահմեդականները, զինվորները, զափտիները և երկրամասի քրդերը մասնակցել են այս սարսափելի կոտորածին... Ոստիկանությունը և գործերը միջամտել են միայն զոհերի վրա գրոհելու համար: Ես տեսել եմ սեփական աչքերով, թե ինչպես են զինվորները և զափտիները մահմեդականների և

քրդերի հետ մեկտեղ կրակում քրիստոնյաների վրա» (II, 30, 31): Սվազից նույնն է հավաստում Կարլինն. «Ձափտիները և զինվորներն անձամբ մասնակցել են կոտորածին, ինչպես նաև կողոպուտին» (II, 40):

Ցեղասպանությունն ուղեկցվում էր հայկական բնակավայրերի կողոպուտով, հրկիզումով և ավերումով: Մեծ թվով զեկուցագրերում բերվում են հայկական վիլայեթներում տեղի ունեցած կողոպուտին առնչվող փաստեր: Բոշվոր քրդերի կողմից 1894թ. Սասունի գյուղերը կողոպտելու և հրկիզելու մասին բազմիցս հիշատակել են Մեյրիեն և Բերթերոնը (I, 16, 18): Կամբոնը մատնանշել է Էրզրումում 1500 կրպակների և հարյուրավոր տների կողոպուտը (I, 163, 172), նույն վիլայեթի գյուղերում անասունների հափշտակումն ու բնակիչների ունեցվածքի թալանը, քրդերից բաղկացած հրոսակախմբերի կողմից Դիարբեքիի շուկայի կողոպուտն ու հրկիզումը (I, 167), Անգորայի վիլայեթում ազարակների կողոպուտը և անասունների հափշտակումը (I, 196)՝ ընդգծելով, որ մեղավորները մնացել են անպատիժ:

Այս հարցի շուրջ Մերսինից Սումնարիայան գրում էր Կամբոնին. «Այսօր կարելի է պնդել, որ ավարառուները գյուղական վայրերի տեր ու տնօրեններն են: Նրանք ձերբակալում են ճանապարհորդներին, նրանցից փրկագին պահանջում, ծեծում, իսկ վերջիններս իրենց շատ երջանիկ են զգում, երբ իրենց փողերը չեն հափշտակվում» (II, 96): Հենվելով նրա իսկ տվյալների վրա, Կամբոնը հաղորդել է Ադամայի վիլայեթում 640 տների և խանութների կողոպտման մասին (I, 235): «Մեր գործակալը Էրզրումում ձեռք է բերել մի լիակատար ցուցակ, — գրում էր դեսպանը, — որն արտացոլում է Մուլահ Սուլեյման գյուղի հայ բնակիչներից հափշտակված իրերի և անասունների պատկերը: Այդ ցուցակն ակնհայտ է դարձնում, որ բացի անասուններից, եզներից, կովերից կամ ոչխարներից, հափշտակվել են հողամշակման համար անհրաժեշտ բոլոր իրերը և գործիքները, ամբողջ կահույքն ու տնային սպասքը» (I, 235): Բուլինիերը վկայում է, որ Օսմանյան բանկի հետ կապված միջադեպից հետո, Կոստանդնուպոլսում ևս արձանագրվել են կողոպուտի բազմաթիվ փաստեր (I, 264): Նա հենվում է, մասնավորապես, մայրաքաղաքի Խասքյոյ թաղամասի օրինակի վրա, ուր հայերին պատկանող 800 տներից միայն տասն են զերծ մնացել կողոպուտից (I, 284): Սվազից Կարլինն տեղեկացնում էր Կամբոնին, որ հայերի բոլոր կրպակներն ու խանութներն ամբողջությամբ թալանվել են: Կողոպուտիչները գողացել են նույնիսկ լուսամուտները (II, 39):

Հայոց ցեղասպանության իրականացման գործում, անտարակույս, նշանակալից է մահմեդականների մոլեռանդության գործոնի դերը, որը չի անտեսվել ֆրանսիացի դիվանագետների կողմից: Այս առումով հատկանշական է Կամբոնի՝ 1895թ. հոկտեմբերի 31-ի թվակիր զեկուցագիրը, որտեղ, մասնավորապես, ասված է. «Մեր հյուպատոսների բազմաթիվ հեռագրերը, որոնք ես ամեն օր ստանում եմ և մանրամասն զեկուցագրերն ինձ տեղեկացնում են մահմեդականների գրգռվածության, ամենուր քրիստոնյաների վրա գրոհելու նպատակով նրանց ձեռնարկած բացահայտ նախապատրաստությունների, զենքի և ռազմամթերքի զննան, գաղտնի հավաքների, սադրանքների և սպառնալիքների մասին» (I, 162): Մահմեդականները, ըստ Կամբոնի մեկ այլ վկայության, «սուլթանին են հղել բողոքի մի հեռագիր՝ ուղղված Անատոլիայի որոշ վիլայեթներում նախատեսվող վարչական բարենորոգումների իրականացման դեմ. նրանք հաստատա-

կամորեն տրամադրված են վաղը չէ մյուս օրը հարձակվել քրիստոնյաների վրա՝ եթե ակնկալված պատասխանն իրենց չգոհացնի» (I, 167):

Ալեքսանդրետի վիլայեթում մահմեդական խաժամուժի տրամադրվածության մասին պարզորոշ վկայում է նաև տեղի փոխսիյուպատոս Լոնգվիլը, որը Կամբոնին հղած գեկուցագրում նշում էր. «Ձինված մահմեդականները շարունակում են շրջափակման մեջ պահել գյուղը (Չեքմերգեմ – Վ Պ.) և գոչելով՝ «վրեժ լուծել մեր եղբայրների մարդասպաններից», ոչնչացնում են բոլոր նրանց, ովքեր փորձում են այնտեղից դուրս սողոսկել» (II, 117): 1896թ. հունվարին նա շարունակում էր հավաստել մահմեդականների ծայրահեղ գրգռվածությունը. «Մեր կողմերում մահմեդականների մոլեռանդությունը հեռու է մարելուց: Վայրագությունները շարունակվում են ներքին մահաճգների բազմաթիվ փոքր վայրերում, որոնց գրեթե ամենայտ անվանումները նշված չեն որևէ քարտեզի վրա» (II, 103):

Մահմեդականների մոլեռանդությանն, անկասկած, մեծապես խթանում էր գոհերին և դահիճներին անջրպետող կրոնական զանազանության հանգամանքը: «Դեղին գործում» զետեղված բազմաթիվ փաստաթղթեր հավաստում են ցեղասպանության ընթացքում եկեղեցիների պղծումն ու ավերումը, մահմեդական մոլեռանդների կողմից հայ հոգևորականների նկատմամբ դրսևորվող վայրագ վերաբերմունքը: Նշենք դրանցից մի քանիսը:

1896թ. հունվարի 13-ին, օրինակ, Կամբոնն այս առիթով գրում էր. «Աղջա Գյունեյում՝ Չարշամբայի կազայում, տարածաշրջանի ելուզակներին պատժելու համար ուղարկված կանոնավոր բանակի զինվորները պատճառ են դարձել տարատեսակ անկարգությունների, պարաներով կապկալված քահանայի ներկայությամբ պղծել են ու կողոպտել եկեղեցին, իսկ բնակիչներին հայտնել, որ բռնություններ կգործադրեն բոլոր նրանց նկատմամբ, ովքեր չեն ընդունի իսլամը» (I, 195): 1896թ. հունիսի 10-ին նա Արտաքին գործերի նախարարին է ներկայացնում 1895թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին Դերջանի կազայում տեղի ունեցած չարագործությունների պատկերն ամփոփող մի համառոտ աղյուսակ: «Փաքարջիում ներխուժել են եկեղեցի, քահանային վիրավորել. Կենտուրում եկեղեցին վերածել են ախոռի, Պարիզում ներխուժել են եկեղեցիները, որոնք կողոպտել են ու հրկիզել, Աղատիքում ավերել են երկու եկեղեցի, Կարաբուլակում՝ Սուրբ-Թորոսի և Տաստի վանքերը» (I, 237):

1895թ. նոյեմբերի 12-ին Կամբոնին համանման տեղեկություններ էր հաղորդում Սումնարիպան. «Միսիսում զինված բնակիչները, որոնց հետևել են բնակավայրի զինվորները և զափսիսները, մուտք են գործել հայկական եկեղեցի, ոտնահարել սուրբ գրքերը, պղծել սուրբ սափորները, հանել քահանայի գլխարկը, որը լցրել են աղբով և մերկացրել նրա կնոջը» (II, 96):

Հիրավի, ի տարբերություն պատմության ընթացքում տեղի ունեցած այլ ցեղասպանությունների (օրինակ՝ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին հրեաների, սլավոնական ժողովուրդների և այլն), Հայոց եղեռնի առանձնահատկություններից մեկը՝ իրադարձությունների վրա կրոնական գործոնի թողած դրոշմն է, որը հայ ժողովրդի ողբերգության պարագայում, անտարակույս, ունեցել է էական դեր: Կրոնական գործոնի ազդեցությունը, որն իրավասու չենք շրջանցելու, այդուհանդերձ, միանշանակ չի եղել: Բացի մահմեդականների մոլեռանդությունը սաստկաց-

նելուց, այն կյանքի է կոչել նաև զանգվածային կրոնափոխության՝ ծավալի առումով անմասնադեմ երևույթը: Այս իրողությունը ժխտելն անհնար է, իսկ լռության մատնելն անթույլատրելի, քեև Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ՝ սոսկ այդ հիման վրա կոտորածներն իբրև լուկրոնական հենքի վրա խարսխված իրադարձություն մեկնաբանող տեսակետն անընդունելի է և պատմական իրականության հետ որևէ աղերս չունի:

Իրոք, իրադարձությունների բազմաթիվ ականատեսների վկայություններում, այդ թվում «Դեղին գրքում» հրատարակված զեկուցագրերում, արձանագրվել են արժանահավատ և անհերքելի մեծաքանակ փաստեր, որոնք անվերապահորեն վկայում են, որ ցեղասպանության զանգված փուլերում՝ Օսմանյան կայսրության տարբեր վիլայեթներում մահվան դատապարտված հայերին բազմիցս հաջողվել է փրկվել կրոնափոխության միջոցով: Փաստորեն, այն եղել է միակ միջոցը, որը հայ բնակչությանը հնարավորություն է ընձեռել խուսափելու կոտորածից: Այդ մասին պարզորոշ վկայում է, օրինակ, Անգլիայի դեսպան սըր Ֆիլիպ Կյուրրին՝ 1896թ. մարտի 10-ին Կամբոնին հղած նամակում: Հենվելով Բիրեջիկում (Հալեպի տարածաշրջան) գտնվող անգլիացի դիվանագետ Ֆիցմորիսից ստացած տվյալների վրա, նա գրում էր. «Կոտորածի օրը բնակեցված էր 240 տուն: Այն բանից հետո, երբ սպանվել են 150 քրիստոնյաներ՝ 1500-ի հասնող կենդանի մնացած գրիգորյանները, բողոքականներն ու կաթոլիկներն իրենց իսկ ծնողների արյունաթաթախ դիակների առջև ու ամբոխի ճնշման ներքո ընդունել են իսլամը: Բիրեջիկում չի մնացել և ոչ մի քրիստոնյա» (II, 90): Հենվելով նույն սկզբնաղբյուրի վրա, 1896թ. մայիսի 14-ին Կամբոնը գրում էր Հանոտոյին. «Բիրեջիկի տարածաշրջանում արձանագրվել է կրոնափոխության 4300 դեպք, Ուրֆայում՝ 500, Սևերեշում՝ 200, Ադիամանում և շրջակայքում՝ 900, վերջապես Ալբիստանում և Մարաշի շրջակայքում՝ բազում հարյուրավոր» (II, 92):

Կրոնափոխությունը զոհերին պարտադրվել է բռնությամբ: Այդ մասին է վկայում, օրինակ, Անգորայում Ֆրանսիայի փոխհյուպատոս Գյուլլիուան: 1895թ. դեկտեմբերի 18-ին Կամբոնին հղած հաղորդագրության մեջ նա նշում էր. «Ամենամոլեռանդները խորհում էին նաև այն մասին, որ օգտվելով ահաբեկչության հետևանքով ստեղծված մթնոլորտից՝ հենց նոր այրիացած կանանց, որբացած երիտասարդ աղջիկներին ու երեխաներին պարտադրեն իսլամը: Մահից խուսափելու համար շատերը համաձայնվել են դիմելու կրոնափոխության: Նրանք, ովքեր մերժել են, կենդանի նետվել են բոցերի մեջ» (II, 114): Իսկ Ուրֆայից՝ Հալեպում Ֆրանսիայի հյուպատոսին հղված 1896թ. հունվարի 22-ի թվակիր նամակում այդ առիթով նշվում էր. «Բիրեջիկում այսօր չկա գեթ մեկ քրիստոնյա: Բոլոր նրանք, ովքեր չեն սպանվել կամ նետվել Եփրատը, հարկադրաբար ընդունել են իսլամը» (II, 50):

Կրոնափոխությամբ, սակայն, թուրք ջարդարարների մոլեգնությունն ամենևին չի նվազել: Հավատորացությունը զուգակցվել է հայ կանանց նկատմամբ գործադրվող անասելի բռնություններով: Ընդ որում, ցեղասպանության կատարածուները կյանքի են կոչել քրիստոնյա կանանց առևանգելու, գերեվարելու և հասարակական վայրերում վաճառելու՝ ստրկատիրական ժամանակներին բնորոշ վայրագ սովորույթը: Սասունում տեղի ունեցած իրադարձությունների ընթացքում քրդերի և համիդիների գործած ոճիրների առիթով Մեյրիեն Դիարբեքիրից 1895թ. հոկտեմբերի

5-ին գրում էր Հանոտոյին, որ վերջիններս «առևանգել են աղջիկներին և մույնիսկ հատել հղի կանանց որովայնը: Հավանաբար, զոհվել է 7500 մարդ, հրո ճարակ դարձել 30 գյուղ և առևանգվել 400 կին: Տեղեկացնում են, որ այս կանանցից 200-ը, պատվազուրկ լինելուց խուսափելու համար, հավանաբար, փորձել են ջրասույզ լինել» (I, 16): Դեկտեմբերի 18-ին, Արտաքին գործերի նախարարին հղած հերթական զեկուցագրում, Մեյրիեն ամերիկացի Դիարբեքիրում տիրող իրավիճակին, ի շարս այլ հարցերի, նշում էր. «Քաղաքում առևանգել են հիսուն աղջիկների և կանանց: Գյուղերում առևանգվածների թիվն անհամար է» (II, 33):

Անգորայից Գյուլիլուան՝ 1895թ. դեկտեմբերի 18-ին հայտնում էր Կամբոնին, որ Կեսարիայում «մեծ թվով մերկ կանայք և երիտասարդ աղջիկներ են քշվել իրենց տներից ու հասարակական բաղնիքներից... նրանց անարգել են, այնուհետև՝ մորթել փողոցներում կամ առևանգել» (II, 114):

Կոտորածների ծավալմանը զուգընթաց վիճակն աստիճանաբար բարդանում է: Ալեքսանդրետում Ֆրանսիայի փոխհյուպատոս Լոնգվիլը՝ 1896թ. հունվարի 3-ին հայտնում էր Կամբոնին. «Ուրֆայում ջարդերը վերսկսվել են վայրագորեն: Դեկտեմբերի 21-ին սկսված կոտորածը շարունակվում էր դեռևս ամսի 27-ին. մանրամասները մինչ այժմ հայտնի չեն: Ես տեղեկացրել եմ Ձերդ գերագանցությանը Պայազի տարածաշրջանում քրիստոնյա ստրուկների վաճառքի մասին: Փաստը հավաստի է. երեք երիտասարդ կանայք բռնությամբ տարվել են Ուզելի գյուղի խոջայի մոտ, երկու այլ կանանց գնել է Դոտի-Ալի անունով մի մահմեդական առևտրական՝ յուրաքանչյուրի համար վճարելով քսան թուրքական լիրա... Վեցերորդ երիտասարդ աղջկան վաճառել են կանոնավոր բանակի զինվորները Դորուկում» (II, 103):

1896թ. հունիսի 10-ին Կամբոնը տեղեկացնում էր Հանոտոյին Դերջանի կազայում 1895թ. հոկտեմբեր-նոյեմբերին տեղի ունեցած անցքերի մասին. «Կենտուրում տեղի են ունեցել բազմաթիվ առևանգումներ. Թիվնուքում գրեթե բոլոր երիտասարդ կանանց բռնաբարել են. Աբարուկում տեղի են ունեցել բազմաթիվ առևանգումներ. Կարաբուլակում երիտասարդ կանանց և աղջիկների մեծ մասին բռնաբարել են» (I, 237):

Ըստ Ուրֆայից Ֆրանսիայի հյուպատոսին հղված 1896թ. հունվարի 22-ի թվակիր նամակի՝ այնտեղ և Բիրեջիկում հասարակական վայրերում շարունակվում էր «էժան գներով կանանց և երիտասարդ աղջիկների վաճառքը» (II, 50):

Ֆրանսիացի դիվանագետների զեկուցագրերը պարզորոշ վկայում են, որ ստրկավաճառությունն ավելի լայն տարածում էր գտել Հալեպի վիլայեթում: Այդ հարցի շուրջ Կամբոնին հավաստի տեղեկություններ է հաղորդել Հալեպում Ֆրանսիայի հյուպատոս Պոնյոնը, որը 1896թ. նոյեմբերի 10-ին գրում էր դեսպանին. «Ես հենց մոր տեղեկացա, որ Դիարբեքիրում, Ուրֆայում և այն վայրերում, ուր կոտորածներ են արձանագրվել, առևանգված երիտասարդ հայ աղջիկները, մի քանի ամսից ի վեր, գրեթե հրապարակայնորեն վաճառվում են Հալեպի Բար-Ներարի թաղամասում: Ինձ համար անհմար է նշել վաճառված երիտասարդ աղջիկների մույնիսկ մոտավոր թիվը... Ի դեպ, գրեթե հավաստի է, որ իշխանությունը, որին հայտնի է քրիստոնյա ստրուկների վաճառքը, ոչինչ չի անում դրան ընդդիմանալու համար» (II, 123-124):

Հայոց ցեղասպանության պատմությանն առնչվող հիմնահարցերը «Դեղին գրքի» վավերագրերը լուսաբանում են լայն շառավիղով, որը հնարավոր է դարձնում հստակ պատկերացում կազմել օսմանյան իշխանությունների՝ կոտորածների պատասխանատվությունն ամբողջությամբ հայ ազգաբնակչության վրա բարդելու՝ ի սկզբանե ի հայտ բերած արատավոր հակումի մասին: Կամբոժի հարցումին, թե արդյո՞ք ստույգ է այն տեղեկությունը, ըստ որի Դիարբեքիում հայերը ներխուժել են մզկիթներից մեկը և դարձել առճակատման պատճառ, 1895թ. նոյեմբերի 2-ին Մերիեն պատասխանել է. «Մահմեդականներն այս կոտորածին նախապատրաստվում էին վաղուց ի վեր. նրանք այն իրականացրել են կամովին և որևէ սաղրամք դրա պատճառ չի դարձել: Ինչ վերաբերում է հայերի մզկիթ ներխուժելու վարկածին, ապա այն չի աղերսվում իրականությանը» (I, 169): Անգորայում 1896թ. սեպտեմբերին բռնկված հրդեհի առիթով, Կամբոնը տեղեկացնում էր Հանոտոյին, որ զինված մահմեդականներն օգտվելով պատեհ առիթից, նետվել են դեպի քրիստոնյաների թաղամասը, մեղադրել հայերին մզկիթը հրկիզելու մեջ և վրեժխնդրության կոչել (I, 296):

Քանի որ թուրքերն ամենուր հաճախ են դիմել այս ստոր գործելամիջոցին, այն, բնականաբար, պարբերաբար գրավել է ֆրանսիացի դիվանագետների ուշադրությունը, բայց դրա ակունքները բացահայտել է միայն Մերսիմում փոխհյուպատոս Սուլմարիպան: Թուրքերի՝ Ձեյթուն մուտք գործելուն հաջորդած իրադարձությունների առիթով Կամբոնին հղած զեկուցագրում նա նշել է. «Համառելով հայերի ապստամբության շուրջ, կառավարությունն օգտագործում է իր միակ զենքը. այն է՝ ջանում է Եվրոպային համոզել իր անառարկելի իրավասության մեջ [հայերի ապստամբությունը ճնշելու հարցում – Վ. Պ.] և իր գործին գորավիզ լինելու համար անհրաժեշտ է համարում գեթունցիների վրա բարդել այն վայրագությունների պատասխանատվությունը, որոնք գործելու սովորույթ միայն թուրքերն ունեն» (II, 61):

Հայերի նկատմամբ բուռն ատելությունն, անշուշտ, ոչ բոլոր թուրք պաշտոնյաներին է բնորոշ եղել: Նրանցից ոմանք սատարել են իրենց ենթակայության ներքո գտնվող հայ հպատակների իրավունքները, խոչընդոտել, իրենց սահմանափակ հնարավորությունների սահմաններում, կոտորածների ծավալմանը: Այդ մասին են վկայում նաև «Դեղին գրքում» հրապարակված բազմաթիվ զեկուցագրեր:

1895թ. հոկտեմբերի 4-ին Էրզրումից Բերժերոնը Կամբոնին հաղորդում էր տեղի վալիի ձեռնարկած «ամհրածեշտ միջոցառումների» մասին, որոնք նպաստել էին խուսափելու տարբեր բնույթի պատահարներից (II, 15): Տրապիզոնում Ֆրանսիայի հյուպատոս Սիլլիերը 1895թ. հոկտեմբերի 5-ին հայտնում էր Կամբոնին, որ քաղաքում ապստամբած մահմեդական բնակչության գործողությունները կարող էին, անտարակույս, հանգեցնել ավերածությունների, «եթե վալիին չհաջողվեր հանդարտեցնել զրգոված և ծայրահեղությունների դիմելու տրամադրվածություն ունեցող ամբոխին» (II, 2-3):

1896թ. հունիսին Կամբոնը վկայակոչում էր Դիարբեքիի զինվորական հրամանատար Ջիա փաշայի օրինակը, քանզի վերջինս «ընդդիմացել է նոր կոտորածներին, որոնց նախապատրաստվում էին գրեթե բացահայտորեն» (I, 241): Վերը հիշատակված՝ 1896թ. սեպտեմբերին Անգորայում բռնկված հրդեհի առիթով քաղաքում տեղի ունեցած հուզումների

ընթացքում, ըստ Կամբոնի հավաստման, տեղի վալի Թևֆիկ փաշան «ցուցաբերել է մեծ եռանդ և զսպել խռովարարներին» (I, 296): Միևնույն փաստն է արձանագրել նաև Անգոբայում Ֆրանսիայի փոխհյուպատոս Գյուլիյուն, որը վալիի ձեռնարկած միջոցառումները համարել է շահավետ. «Հիրավի, – նշել է նա, – անմիջապես ոտքի են հանվել ամբողջ գործը, ոստիկանությունը և ժանդարմերիան, ձեռնարկվել են նախազգուշական ամենավճռական միջոցառումներ... սպաներն ու զինվորները «սուլթանի անունից» փողոցներում կոչ են արել մահմեդական բնակչությանը թույլ չտալ կարգի որևէ խախտում» (II, 115):

Ֆրանսիացի դիվանագետների զեկուցագրերում արձանագրվել են նաև փաստեր, որոնք վերաբերում են այլազգի քրիստոնյաների, մասնավորապես, եվրոպացի հոգևորականների կոտորածներին: Տարբեր առիթներով Կամբոնը հավաստել է Սուրբ Երկրի հայերի առաքելության առաջնորդ հայր Մավատորի և տասներեք այլ կաթոլիկ հոգևորականների սպանությունը Մարաշի շրջակայքում գտնվող Մուջուկ-Դերեսիում, ֆրանցիսկյան հայերի վանքերի ու դպրոցների կողոպուտը և հրկիզումը (I, 196, 212, 222, 236), Կիլիկիայի զանազան վայրերում տեղի ունեցած սպանությունների (օրինակ՝ Մարաշում 120 կաթոլիկների) փաստը, նշել, որ մարդասպանները մնացել են անպատիժ (I, 223):

«Դեղին գիրքն» ամփոփում է Արևմտյան Հայաստանի համար եվրոպացի դիվանագետների մշակած բարենորոգումների տարբեր նախագծեր, որոնք երբևէ չեն կենսագործվել օսմանյան վարչակարգի կողմից: Նշենք, մասնավորապես, 1895թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին Ֆրանսիայի, Անգլիայի և Ռուսաստանի՝ Կոստանդնուպոլսում հավատարմագրված դեսպանների ներկայացրած՝ «Հայկական նահանգներում կիրառվելիք վարչական բարենորոգումների նախագիծը», որը պատմության մեջ մտել է բարենորոգումների «մայիսյան ծրագիր» անվամբ, քանզի այն սուլթանին են հանձնել մայիսի 11-ին (I, 45-56):⁹ Հրապարակված է նաև սուլթանի՝ հունիսի 3-ի թվակիր պատասխանը (I, 71-72), որի հակիրճ, սակայն դիպուկ բնութագիրը տվել է Կամբոնը. «Սուլթանը հենց նոր պատասխանեց հայկական բարենորոգումներին վերաբերող մեր հաղորդագրությանը: Սուլթանի խորհրդականների նախապատրաստած բարենորոգումների ծրագիրը, որը երեք շաբաթից ի վեր բազմիցս փոփոխություններ է կրել, անկատար աշխատանք է. այն չի պարունակում ոչ մի լուրջ դրույթ և չի ընձեռնում որևէ երաշխիք» (I, 71): Գրքում զետեղված է նաև սուլթանի՝ հունիսի 17-ի թվակիր հայտագիրը (I, 80-81), որի առիթով Կամբոնը գրել է Հանոտոյին. «Բավական է հպանցիկ հայացք նետել դրա վրա, նշմարելու համար բարենորոգումների ծրագրին վերաբերող որևէ որոշակի հայտարարության բացակայությունը, որը կանխակալ մտեցման հետևանք է» (I, 79):

«Դեղին գրքում» հրապարակված են նաև Մասունի կոտորածների հետաքննությունը վարած քննիչ հանձնաժողովի «Համատեղ հաղորդագրությունը» (I, 111-135), 1895թ. սեպտեմբերի 30-ին Կոստանդնուպոլսում տեղի ունեցած ցույցին հաջորդած կոտորածների առիթով վեց մեծ տերությունների ներկայացուցիչների՝ սուլթանին հղած բողոքի դիմումը (I, 143-145) և դրա պատասխան հայտագիրը (I, 148-150), ինչպես նաև 1895թ. հոկտեմբերի 18-ին Արդուլ Համիդի ստորագրած «Բարենորոգումները Հայաստանում» փաստաթուղթը, որով նա ձևականորեն ընդունում էր բարենորո-

գումների «մայիսյան ծրագիրը» և հայերին սին խոստումներ տալիս բարե-
նորոգումների կենսագործման շուրջ (I, 156-161):

1896թ. օգոստոսին Կոստանդնուպոլսում Օսմանյան բանկի
գրավման հետ կապված միջադեպը, որը մեծ աղմուկ էր հարուցել, լայնո-
րեն լուսաբանվել է «Դեղին գրքում», որտեղ, ի շարս այլ փաստաթղթերի,
հրապարակվել են նաև այս իրադարձությանը հաջորդած ջարդերի և զա-
նազան բռնությունների հետևանքով կյանքի կոչված՝ մեծ տերությունների
ներկայացուցիչների, օգոստոսի 27-ի թվակիր, Բարձր Դռանը հղած համա-
տեղ հայտագիրը (I, 267), ինչպես նաև սուլթանին ուղղած՝ օգոստոսի 28-ի
թվակիր հեռագիրը (I, 279-280):

Ինչպես տեսնում ենք, «Դեղին գիրքը» Հայոց ցեղասպանության
առաջին փուլին առնչվող իրադարձությունները, հիրավի, լուսաբանում է
ընդարձակ հենքի վրա: Թեև Ֆրանսիայի ղեկավար շրջանների և, մասնա-
վորապես, թրքամետ Գ. Հանոտոյի ջանքերի շնորհիվ արխիվում պահվող
մեծ թվով վավերագրեր ժողովածուի մեջ գիտակցաբար չեն ընդգրկվել, իսկ
դրանում ամփոփված փաստաթղթերի մի մասը հրատարակվել է կրճա-
տումներով¹⁰, «Դեղին գիրքն», այդուհանդերձ, համիդյան կոտորածների
պատմության շուրջ հաղորդում է բազմաբնույթ տեղեկատվություն, որը
նպաստել է Հայոց ցեղասպանության շուրջ եվրոպացի ժամանակակիցնե-
րի պատկերացումների ընդլայնմանը:¹¹

Համիդյան կոտորածներին առնչվող փաստաթղթերի ժողովածու-
ների հրատարակման գործում անժխտելի ավանդ է ներդրել Ֆրանսիացի
կրոնական գործիչ, առաքելական միսիոներ, Արևելքի դպրոցների բարե-
գործական ընկերության տնօրեն, Վատիկանի հանձնարարությամբ եվրո-
պական տարբեր երկրներում բազմիցս դիվանագիտական առաքելություն-
ներ ի կատար ածած հայր Ֆելիքս Շարմետանը (1844-1921): Նշենք, որ
համիդյան կոտորածների ընթացքում նա լայնածավալ աշխատանք է
իրականացրել ոչ միայն արևմտահայության եղեռնի հավաստի պատկերը
Ֆրանսիական հասարակայնությանը ներկայացնելու¹², այլև հանգանա-
կությունների միջոցով արևմտահայերին նյութապես օժանդակելու ասպա-
րեզում:¹³

XIXդ. 90-ական թվականներին, ողբերգական իրադարձություննե-
րի ծավալմանը զուգընթաց, հայր Շարմետանը հետևողականորեն ձեռնա-
նուխ է եղել հայերի կոտորածների վրա լույս սփռող արժանահավատ
փաստաթղթերի հրատարակմանը: Հարկ է առանձնահատուկ ուշադրու-
թյուն դարձնել այս խիստ էական հանգամանքի վրա, քանզի նա առաջին-
ներից էր, ովքեր մինչ այդ՝ հայերի ցեղասպանության մասին աղոտ պատ-
կերացում ունեցող Ֆրանսիական հասարակայնության սեփականությունն
են դարձրել Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցող անցքերի անսքող
պատկերն արտացոլող վավերագրերի՝ գուցե փոքրածավալ, սակայն ար-
ժեքավոր ժողովածուներ, որոնց օգնությամբ հնարավոր է դարձել, թեև մա-
սամբ, այդուհանդերձ ստույգ պատկերացում կազմել կոտորածների ըն-
թացքի և ծավալի մասին: Հայր Շարմետանի կողմից, հավանաբար, 1896թ.
լույս ընծայված արժեքավոր՝ «Հայկական նահատակություն» խորագիրը
կրող փաստաթղթերի ժողովածուն ամփոփում է Ֆրանսիական և հայկա-
կան ծագում ունեցող մի շարք հավաստի փաստաթղթեր, որոնք ուղեկցվում
են նրա մեկնաբանություններով: Դրանց թվում առանձնանում է «Հայաս-
տանի կոտորածների պաշտոնական աղյուսակը», որը Ֆրանսիայում պ-

ռաջին անգամ հրատարակվել է նրա նախաձեռնությամբ (ավելի ուշ այն զետեղվել է նաև «Դեղին գրքում») (I, 199-211):¹⁴

Այս փաստաթուղթն առաջին անգամ, ըստ էության, արժեքավորել է Կամբոն՝ Արտաքին գործերի նախարար Բերտելյոյին հղած՝ 1896թ. հունվարի 25-ի թվակիր նամակում. «Այս աշխատանքն իրականացվել է վեց դեսպանների կողմից՝ համաձայն այն զեկուցագրերի, որոնք նրանց են հղել իրենց համապատասխան հյուպատոսները: Այդ զեկուցագրերը համատեղ բնարկվել են և համեմատվել, որոնց համադրությունից ծնվել է այս աղյուսակը»: Կամբոն, ի դեպ, աղյուսակում ամփոփված տեղեկություններն ամենևին սպառնիչ չի համարում, քանզի, ըստ նրա հավաստման, «կիսսոսն այդ իրադարձությունների մասին ամեն օր հաղորդում է նորանոր մանրամասներ» (I, 198):

Ամեն դեպքում, խոսքը վերաբերում է հետաքրքրություն ներկայացնող վավերագրի, որն ամենայն մանրամասնությամբ արտացոլում է 1895թ. հոկտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին Օսմանյան կայսրության տասնմեկ վիլայեթներում ծավալված իրադարձությունների ստույգ պատկերը: Աղյուսակը բաղկացած է հինգ սյունակից, որոնք համապատասխանաբար տեղեկություններ են հաղորդում կոտորածների վայրերի, ամսաթվերի, զոհերի քանակի, տեղի ունեցած իրադարձությունների և դրանց դրդապատճառների, իշխանությունների գրաված դիրքերով ման վերաբերյալ: Փաստաթղթում բազմիցս հստակորեն մատնանշվում է հայերի ցեղասպանությանն իշխանությունների ունեցած մեղսակցությունը, որոնց թողութայամբ, իսկ հաճախ՝ կարգադրությամբ տեղի են ունեցել կոտորածները, ինչպես նաև ընդգծվում է գորբերի մասնակցությունը ջարդերին ու կոդոպուտին:¹⁵

Հայր Շարմետանը գնահատելով «այս պաշտոնական փաստաթուղթն իբրև միանգամայն արժանահավատ, որն առանց չափազանցությունների և սին արտահայտությունների, թվերի ու փաստերի անողոքությամբ իրազեկում է Հայաստանում տեղի ունեցած կոտորածների իսկությամբ, որոնք չափերով և սարսափելի մանրամասներով մեծապես գերազանցում են՝ առաջին տեղեկությունների շնորհիվ մեզ համար բացահայտված պատկերը», դրա լույս ընծայումը համարում է իր «մարդասիրական և հայրենասիրական պարտքը»: ¹⁶ Աղյուսակի տեղեկությունները չհամարելով ամենևին ամբողջական և վերջնական, հայր Շարմետանն, այնուամենայնիվ, դրա վերլուծությունից հանգում է միակ հնարավոր հետևության, այնուհետև, պնդելով, որ խոսքը վերաբերում է «իսկական մարտիրոսության: Արժանահավատ թվերի միջոցով այն (աղյուսակը – Վ. Պ.) օր առ օր, ամիս առ ամիս, հավաստում է, որ *զոհերի՝ միայն հիմնական բնակավայրերում ճշգրտված թիվը հասնում է զոհեր երեսուն հազար կոտորված քրիստոնյայի, եթե նույնիսկ մի կողմ թողնենք այն մարդկանց շատ ավելի ահռելի թիվը, ովքեր մորթվել են հյուպատոսների տեսադաշտից դուրս, քրիստոնյաների՝ այսօր ավերված հազարավոր գյուղերում*» ¹⁷ (ընդգծումը հեղինակինն է – Վ. Պ.):

Ժողովածուում զետեղվել են նաև հինգ այլ փաստաթուղթ, որոնցից ամենահետաքրքրականն ականատեսների վկայությունների հիման վրա՝ գրիգորյան եպիսկոպոսության անդամներից մեկի կազմած «Համառոտ վիճակագրություն» է: Այստեղ մանրամասնորեն նկարագրվում են ոչ միայն կայսրության տասնմեկ վիլայեթների զանազան գյուղերում տեղի

ունեցած վայրագությունները, կանանց (այդ թվում հղի) նկատմամբ գործադրված սոսկալի բռնությունները, այլև քահանաների սպանությունները, եկեղեցիների և վանքերի այդուհի ու կողոպտումը:¹⁸

«Հայկական նահատակություն» ժողովածուից զատ, հայր Շարմետանը, հավանաբար 1897թ., առանձին գրքույկով լույս է ընծայել ևս մեկ արժեքավոր փաստաթուղթ. խոսքը վերաբերում է արևմտահայերի՝ «Ռուսական տարածքում գտնվող Արարատի և Կովկասի մեր հայ եղբայրներին» հղած՝ 1896թ. դեկտեմբերի 15-ի թվակիր դիմումին: Դրան նա կցել է՝ «Բեռլինի պայմանագիրը ստորագրած վեց մեծ տերությունների պետական ղեկավարներին, վարչապետներին, դեսպաններին և նախարարներին» հղած իր կոչը, որով նրանց հորդորում է փրկել «ամենքի կողմից լքված այս ժողովրդին, որը ներկայումս բնաջնջվում է ոչ թե մեծ հեկատոմբերում, այլ կրելով՝ պատմության մեջ երբևէ չարձանագրված ամենանոդկալի, ամենասարսափելի տառապանքներ»:¹⁹ Ինչ վերաբերում է Արևմտյան Հայաստանի բնակիչների կազմած փաստաթղթին, ապա դրանում մանրամասնորեն շարադրված են զանգվածային կոտորածներին հաջորդած ժամանակաշրջանում Օսմանյան կայսրությունում հայ բնակչության հանդեպ դրսևորվող մոր վերաբերմունքի առանձնահատկությունները (անողոր իսլամադավեր, մասնավոր սպանություններ, տնտեսական կեղեքում, բռնի կրոնափոխություն և այլն), որոնք «հայ ազգության դանդաղ, սակայն, հավաստի բնաջնջման» նպատակ են հետապնդում:²⁰

Ցեղասպանության պատմությանը մկիրված փաստաթղթերի ժողովածուների թվում առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի 1896թ. Փարիզում լույս ընծայված «Հայաստանի կոտորածները. ականատեսների վկայություններ» խորագիրը կրող գիրքը²¹, որին կից առաջաբանում անվանի քաղաքական գործիչ Ժորժ Կլեմանսոն (1841-1919) տվել է ջարդարարների խստաշունչ զնահատականները:²² Տարբեր նահանգներում արևմտահայերի ցեղասպանության հիմնական դրվագներն արտացոլող փաստաթղթերի այս ժողովածուի մեջ գետեղվել են Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի քսան քաղաքներից (Տրապիզոն, Էրզրում, Երզնկա, Մալաթիա, Կեսարիա, Արաբկիր, Վան, Մարաշ և այլն) ստացված՝ հայ ականատեսների անստորագիր նամակները, որոնք հնարավորություն են ընձեռում ամբողջական պատկերացում կազմել համիդյան կոտորածների ընթացքում օսմանյան կառավարության՝ արևմտահայության նկատմամբ կիրառած քաղաքականության հիմնական առանձնահատկությունների մասին:²³

Հրապարակված նամակների հեղինակները ցեղասպանությունն անվարանորեն դիտում են իբրև պետական քաղաքականությամբ պայմանավորված իրադարձություն, բազմիցս մատնանշում հատկապես տեղական իշխանությունների դերն արևմտահայության ողբերգության գործընթացում: Այսպես, Տրապիզոնից ստացված՝ 1895թ. հոկտեմբերի 12-ի թվակիր նամակի հեղինակն ընդգծում է, որ տեղի վալին և պաշտոնական այլ անձինք, որոնք արտաքուստ երաշխավորում էին հայերի ապահովությունը, ստախոսության և հորինվածքների միջոցով բացահայտորեն դրդում էին թուրք խաժամուժին նշված ժամին հարձակվել հայերի վրա: «Թուրքներին բաժանում են խմբերի և կառավարությունը նրանց հրացաններ, ատրճանակներ, փամփուշտներ և այլ զենքեր է հատկացնում», – ասվում է նամակում: Վալին, ըստ նամակագրի, թուրք ելուզակներով շրջապատված

ժամանել է հայկական թաղամաս և «անձամբ հրահանգներ տվել, մատնանշելով նրանց, մասնավորապես, հարուստներին, ում հարկ էր սպանել»:²⁴

1895թ. հոկտեմբերին Էրզրումում տեղի ունեցած ջարդերի առիթով ակամատեսը հաղորդում էր, թե ինչպես են՝ «մոլորեք գյալուրներին, ոչնչից մի երկյուղեք» կոչելով, թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաները դրդել ամբոխին՝ կոտորել հայերին:²⁵ Դեպքերի ակամատեսները Սղերտից ևս տեղեկացնում էին, որ քաղաքում ու նրա շրջակայքում «պաշտոնատար անձինք քաջալերում էին թուրք խաժամուժին և թուրդ հրոսակներին, նպաստում նրանց աղետաբեր մոլուցքի սանձագերծմանը»:²⁶ Խարբերդում և նրա շրջակա գյուղերում տեղի ունեցած «սարսափելի իրադարձությունները», ինչպես հավաստում է այնտեղից ստացված մամակներից մեկի հեղինակը, «ծավալվել են վերից տրված հրամանի հիման վրա, որը մաքիավելիական գործելամիջոցներով կենսագործել են գլխավոր կառավարչի պաշտոնակատար Մուստաֆա փաշան և զինվորական հրամանատար Ռադիբ փաշան»: Եզրափակելով, մամակի հեղինակը ևս մեկ անգամ ընդգծում է այն մեծ պատասխանատվությունը, որը ստեղծված իրավիճակում բարդվում է նահանգային իշխանությունների վրա:²⁷

Արաբկիրից 1895թ. դեկտեմբերի 26-ին գրում էին տեղական իշխանությունների՝ կոտորածների մախապատրաստության գործում ունեցած դերի, մասնավորապես, թուրք բնակչությանը զենք և ռազմամթերք բաժանելու մասին: Կոտորածից երկու օր առաջ, ինչպես նշվում է մամակում, «քանագնացներն այցելել են Արաբկիրի բոլոր գյուղերը և փողոցներում հայտարարել. «Բոլոր նրանք, ովքեր Մուհամեդի զավակներն են, այժմ իսկ պարտավոր են կատարել իրենց պարտքը, այն է՝ սպանել բոլոր հայերին և կողոպտել ու հրկիզել նրանց տները. ոչ մի հայ չպետք է խնայվի. այսպիսին է Պալեի հրամանը»... Ինչպես տեսնում ենք, իսկական մեղավորը կառավարությունն է, որն արձակել է այս հրեշավոր հրամանը»:²⁸

Քննարկելով ցեղասպանությանն առնչվող խնդիրները, վավերագրերի հեղինակներն անդրադառնում են օսմանյան կառավարության հայախալած քաղաքականության այլևայլ դրսևորումներին: Հիշատակենք զանազան նահանգներում կոտորածների պատասխանատվությունը հայերի վրա բարդելուն վերաբերող բազմաթիվ փաստերից մի քանիսը: Համաձայն ակամատեսներից մեկի վկայության, կառավարության ներկայացուցիչները Տրապիզոնում թուրք բնակչությանը գրգռելու դիտավորությամբ հայտարարում էին, թե «հայերը՝ անգլիացիների հետ մեկտեղ ցանկանում են տապալել Օսմանի հարստությունը և վերացնել իսլամը»:²⁹ Գրեթե միևնույն իրավիճակն է տիրել Երզնկայում, որտեղ, ինչպես վկայում է դեպքերի ակամատեսը, թուրք պաշտոնյան ջանացել է ապացուցել, թե «կոտորածի սադրիչները եղել են հայերը: Նա նրանց ներկայացնում է այնպես, կարծես նրանք ցանկացել են ապստամբել կառավարության դեմ և հարձակվել թուրքերի վրա»:³⁰ Իսկ Բիթլիսում, ըստ մամակագրի հավաստման, ոստիկանությունը ձերբակալել է հայերին՝ «նրանց մեղադրելով կոտորածներ հրահրելու մեջ». բացի դրանից, խռչտանգումների ենթարկված հայերին հարկադրել են հեռագիր ուղարկել կենտրոնական իշխանություններին, որով նրանք ստանձնել են տեղի ունեցած անկարգությունների պատասխանատվությունը և խոստովանել, թե իբր իրենք են դրանք հրահրել»:³¹

Համանման փաստեր են արձանագրվել նաև Արաբկիրից ստացված մամակներում, ուր հայ բանտարկյալներին ստիպել են ստորագրել համանման բնույթի ստահող հայտարարության ներքո:³²

Բազմաթիվ մամակների հեղինակներ անդրադարձել են նաև բռնի կրոնափոխությանը: Ըստ մամակներում հիշատակված փաստերի, բռնի կրոնափոխության բազում դեպքեր են արձանագրվել Բաբերդում, Բիթլիսում, Սդերտում, Մուշում, Խարբերդում, Արաբկիրում և այլուր: Վանի վիլայեթում, օրինակ, քրիստոնեական հավատից հրաժարվել են՝ Խիզան գյուղում՝ 648, Սպաղերտում՝ 571, Մամերքենդում՝ 244, Գարգարում՝ 477 տան բնակիչներ:³³ Բալուում և Հունսի-Մանսուրում՝ մահվան սպառնալիքի ներքո հայերին հարկադրել են ուրանալ հավատը, իսկ Մուշի մահանգում նույնիսկ քահանաներին են պարտադրել ընդունել իսլամը:³⁴

Նամակներում արտացոլված առանցքային խնդիրներից է նաև կանանց հանդեպ կիրառված բռնությունների և նրանց առևանգման իրողությունը: Ըստ մամակագիրներից մեկի վկայության՝ Մուշում «կանանց և աղջիկների առևանգումը դարձել էր սովորական երևույթ»:³⁵ 1895թ. աշնանը Բալուից տեղեկացնում էին, որ բնակչության ընդհանուր թվում՝ բռնությունների ենթարկված կանանց թիվը հասնում է 60-ից 70 տոկոսի:³⁶ Բացի այդ, մամակագիրներից շատերը շեշտում են նաև հայ կանանց թուրքերին բռնությամբ կնության տալու հանգամանքը: 1895թ. դեկտեմբերին, օրինակ, Խարբերդից գրում էին. «Առևանգված երիտասարդ կանայք և կույսերը ենթարկվել են ամենավատթար բռնությունների և հարկադրաբար ամուսնացել թուրքերի հետ»:³⁷ Նույնն է հավաստում նաև Արաբկիրի բնակիչներից մեկը, որը 1895թ. նոյեմբերին հաղորդում էր. «Երիտասարդ աղջիկներին և կանանց, որոնց ամուսիններին կոտորել են, սպառնալիքի ներքո հարկադրում են ընդունել իսլամն ու ամուսնանալ իրենց հետ»:³⁸

Ներկա ժողովածուն ամփոփվում է լուկ հայկական ծագում ունեցող փաստաթղթեր, այդուհանդերձ, այն ևս համիդյան կոտորածների պատկերը մանրամասնորեն և անառաչ ներկայացնող սկզբնաղբյուր է: Նկատենք, որ այն լայն արձագանքների է արժանացել ֆրանսիական մամուլում և մեծապես նպաստել միջազգային հասարակական կարծիքի ուշադրությունը հայկական կոտորածների վրա գամելուն:³⁹ Պատահական չէ, ուստի, որ Հայ դատի ջերմեռանդ պաշտպաններից մեկի՝ Դենի Կոշենի (1851-1922) հետաքրքրությունը Հայկական հարցի նկատմամբ ծագել է այս ժողովածուի նյութերին ծանոթանալուց հետո միայն:⁴⁰

Հարկ է չանտեսել մեկ այլ ժողովածու ևս, որը հրատարակվել է ամանուն հեղինակի աշխատասիրությամբ և ընդգրկում է քաղվածքներ ֆրանսիական տարբեր պարբերականներում («Արմենի», «Ռ-կյո դ'Օրիեն», «Ռ-կյո դ'Օրիեն քրետիեն») լույս ընծայված հոդվածներից:⁴¹ Դրան կից առաջաբանում ամանուն հեղինակը տվել է Օսմանյան կայսրությունում տիրող իրավիճակի հետևյալ հակիրճ գնահատականը. «Այն ժամանակ, երբ թուրքը Կոստանդնուպոլսում հաճոյանում է Եվրոպային և նրան ձեռք մեկնում՝ տալով հազարավոր խոստումներ, որոնք կատարելու մտադրություն ամենևին չունի, կենտրոնական մահանգներում, Հայաստանում, սուզված արյան մեջ, սպանում է, կոտորում, հրկիզում և բռնաբարում»:⁴²

Հայկական կոտորածներն առաջաբանի հեղինակն, իրավամբ, քննարկում է օսմանյան կառավարության՝ կայսրության տարածքում բնակվող զանազան ժողովուրդների նկատմամբ կիրառած բնաջինջ քա-

Նկարագրելով Սվազում ծավալված իրադարձությունները, Կարլինն ուշադրությունը կենտրոնացնում է քաղաքի շուկայում տեղի ունեցած կոտորածների վրա: Ըստ նրա վկայության, այնտեղ ոչ մի հայ չի փրկվել, իսկ պահեստում ապաստանած անձինք կոտորվել են զինվորների կողմից: «Այս պահին (նոյեմբերի 12-ին – Վ. Պ.) նրանց սպանում են սվիցների հարվածներով: Այդ իսկ պատճառով աղմուկն արդեն դադարել է»⁴⁹: Կարլինն մատնանշում է նաև հայերի կոտորածներին՝ զինվորներից բացի թուրք խաժամուժի և այլ վայրերից ժամանած լեռնակնների ունեցած մասնակցությունը. «Խաժամուժը վայրագություններ է գործել: Բայց քանի որ զենքեր չի ունեցել, իր զոհերին սպանել է մահակների, երկաթե ձողերի հարվածներով կամ քարերի միջև նրանց գլուխը ջարդելով և կամ սարսափից համրացած նրանց կանանց առջև նույնիսկ պատրաստվել է նրանց ջրասույզ անել»:⁵⁰ Որոշ վայրերում մարդասպանները խաղալիս զննակի փոխարեն օգտագործել են անգամ մարդկանց հատած գլուխները:⁵¹ Իսկ նոյեմբերի 15-ին նա արդեն նշում է. «Ամբողջ քաղաքում տարածված է դիակների հոտը: Հարկադրված փակում են լուսամուտները»: Քաղաքի այն փողոցով, որով Կարլինն անցել է, չի նշմարել ոչ մի դի, սակայն ամենուր տեսել է արյան հետքեր և կողոպտված տներ»:⁵²

Կարլինն մանրամասնորեն անդրադարձել է նաև հայերի ունեցվածքի կողոպտման իրողությանը: Նոյեմբերի 12-ին, օրինակ, նա այդ առիթով գրում է. «Զինվորները փողոցի ծայրն են հասնում ավարով ծանրաբեռնված, արյունալի ձեռքերով... Ես տեսնում եմ մահմեդականների, որոնք անցնում են հրաշալի մետաքսե և ոսկեզոծ կտորներից բաղկացած ավարով ծանրաբեռնված... Խաժամուժը շարունակում է կողոպտել հատկապես ամայի տները»:⁵³

Ինչ վերաբերում է զոհերի թվին, ըստ Կարլինի հաշվարկների, Սվազում սպանվել է 1500 հայ, հիմնովին ավերվել 300 խանութ և 400 կրպակ: «Գրեթե բոլոր զոհերը, – շարունակում է նա, – տղամարդիկ են, սակայն առևանգվել ու վաճառվել են բազմաթիվ երիտասարդ աղջիկներ»:⁵⁴ Հարկ է, ի դեպ, նշել, որ Կարլինն եզակի ականատեսներից է, որը չի շրջանցել հայերի կրած նյութական վնասների հարցը և հղելով հայերի իսկ կատարած հաշվարկները, հավաստել, որ դրանք կազմում են 26 միլիոն թուրքական լիրայի արժողության գումար:⁵⁵

Բուն Սվազում տեղի ունեցած կոտորածներից գատ, հենվելով ականատեսներից ստացված վկայությունների վրա, Կարլինն ցաքուցրիվ տեղեկություններ է հաղորդում նաև քաղաքի շրջակա գյուղերում տիրող իրավիճակի շուրջ: Այսպես, նոյեմբերի 5-ին նա նշում է Գարահիսար, Չարա, Դիվրեղի գյուղերի հրկիզման մասին. «Բոլորին սպանել են, բացառությամբ մի քանի հարյուր մանկահասակ երեխաների, որոնց թողել են ավերակների տակ: Նրանք փոքր անց սովից կմեռնեն»:⁵⁶

Տիկին Կարլինի պատումը հավաստի է, քանզի նա հենվում է թե՛ իր անձնական դիտարկումների, թե՛ ականատեսներից ստացած տեղեկությունների վրա: Ի դեպ՝ հաշվի առնելով Սվազում տեղի ունեցած կոտորածների շրջանում նրա խիզախ վարքագիծը, ֆրանսիական կառավարությունը նրան պարգևատրել է Պատվո լեգիոնի շքանշանով:

Ընդհանրացնենք. քննարկված ֆրանսիական տպագիր սկզբնաղբյուրները բացահայտում են համիդյան կոտորածների հավաստի պատկերը, հակահարված տալիս մեր օրերի՝ Հայոց ցեղասպանության իրողություն-

նր ժխտող պատմության կեղծարարներին և դրանով իսկ ավելի քան մեկ դար ամբողջությամբ պահպանում իրենց այժմեականությունը: Միայն ցավով ենք արձանագրում, որ առ այսօր հայրենական պատմաբանները դրանք մամրագնին չեն ուսումնասիրել, և ըստ արժանվույն չեն օգտագործել Հայոց ցեղասպանության պատմությանը նվիրված իրենց աշխատություններում:⁵⁷

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ¹ Թվարկենք առավել կարևորները. The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16. Documents presented to Viscount Grey of Fallodon, London, 1916; Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke, Potsdam, 1919; Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Составители Нерсисян М. Г., Саакян Р. Г. Под ред. Нерсисяна М. Г., Ереван, 1966, 2-е изд., 1982; Beylerian A. Les grandes puissances, l'Empire ottoman et les Arméniens dans les archives françaises (1914-1918), Paris, 1983; Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913-1919). Материалы Политического архива Министерства иностранных дел кайзеровской Германии. Сборник. Составитель Микаелян В., Ереван, 1995.
- ² Տե՛ս Нерсисян М. Г. Немецкие и турецкие источники о геноциде армян, «Պատմա-բանասիրական հանդես» (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1985, թիվ 2, էջ 31-40:
- ³ Այդ մասին տե՛ս Պողոսյան Վ. Համիդյան կոտորածները ֆրանսիացի ժամանակակիցների հրապարակային դասախոսություններում, ՊԲՀ, 2002, թիվ 2, էջ 47:
- ⁴ Dadrian V. Histoire du génocide arménien: Conflits nationaux des Balkans au Caucase, Paris, 1996, p. 160.
- ⁵ Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'Empire Ottoman. 1893-1897, Paris, 1897. Նշենք, որ «Դեղին գրքից» որոշ քաղվածքներ՝ նվիրված 1894թ. Սասունի, 1895-1896թթ. Տրապիզոնի, Դիարբեքիրի, Սվազի, Ուրֆայի կոտորածներին քարգմանվել են ոռուսերին: Տե՛ս Армянский вопрос по документам французской Желтой книги, Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, М., 1898, 2-е изд., с. 95-124.
- ⁶ Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. (Supplément). 1895-1896, Paris, 1897.
- ⁷ Dadrian V., նշվ. աշխ., էջ 161:
- ⁸ Նույն տեղում, էջ 169: Նշենք մեկ, որ ֆրանսիացի խոշոր պատմաբան Էռնեստ Լավիսը (1842-1922) այս ժամանակաշրջանում Օսմանյան կայսրությունում գործող ֆրանսիացի դիվանագետների և գործակալների վարքագիծը համարել է «քաջարի» և «հերոսական»: Տե՛ս Lavissee E. Note sur le Livre Jaune, "Revue de Paris", livraison du 15 mars 1897, p. 452.
- ⁹ Այդ ծրագրի մասին տե՛ս Աղայան Ծ. Պ. Բարենդորգումների «մայիսյան ծրագիրը», Հայ ժողովրդի պատմություն, Երևան, 1981, հ. VI, էջ 246-248:
- ¹⁰ Առ այսօր ամբողջական տեսքով հրատարակվել են միայն Դիարբեքիրում Ֆրանսիայի փոխդեսպատու Մեյրիերի զեկուցագրերը: Տե՛ս Meyrier G. Les massacres de Diarbékir. Correspondance diplomatique du Vice-Consul de France 1894-1896. Présentée et annotée par C. Mouradian et M. Durand-Meyrier, Paris, 2000. Կրճատումների հանգամանքը, անտարակույս, չի վրիպել ժամանակակիցների ուշադրությունից: Հարկ է առանձնացնել Է. Լավիսին, որը խարազանել է Ֆրանսիայի ղեկավար շրջանների և մասնավորապես Արտաքին գործերի նախարար Հանոտտի մերժելի դիրքորոշումն այս հարցում և ապացուցել,

որ փաստաթղթերի ընդգրկման առումով «Դեղին գիրքը» մեծապես զիջում է «Կապույտ գրքին»: Տե՛ս Lavissee E., նշվ. աշխ., էջ 443-456: Տե՛ս նաև *նույնի* La paix d'Orient, "Revue de Paris", livraison du 15 février 1898, p. 865. Հանտոյի վարքագիծը խստագույնս դատապարտել են նաև Հայ դատի ջերմեռանդ պաշտպաններ, սոցիալիստներ Ժ. Ժորեսը և Ֆ. դը Պրեսանսեն: Տե՛ս Œuvres de Jean Jaurès. Pour la paix. T. 1. Les alliances européennes (1887-1903). Textes rassemblés, présentés et annotés par Max Bonnafous, Paris, 1931, p. 131; Pour l'Arménie et la Macédoine. Préface de Victor Bérard. Introduction de Pierre Quillard, Paris, 1904, p. 40. Նրանց հայանպաստ գործունեության մասին տե՛ս Պողոսյան Վ. Համիդյան կոտորածները ֆրանսիական հասարակական մտքի գնահատմամբ (XIX դարավերջ - XX դարասկիզբ), «Համդես ամսօրեայ», 2001, էջ 429-441:

¹¹ Տե՛ս օրինակ Charmetant P[ère] F[eli]x. Le Livre jaune et la question d'Orient, "Revue diplomatique et coloniale", 1897, N 1 du 1er mars; Quillard P. Les nouveaux massacres d'Arménie, "Revue des revues", livraison du 15 octobre 1901.

¹² Տե՛ս Charmetant P[ère] F[eli]x. Martyrologe arménien. Tableau officiel des massacres d'Arménie dressé après enquêtes par les six ambassades de Constantinople et statistique dressée par des témoins oculaires, Paris, s. d.; *նույնի* L'Arménie agonissante et l'Europe chrétienne. Appel aux chefs d'État, Paris, s. d.; (տե՛ս նաև անգլերեն թարգմանությունը՝ Charmetant P[ère] F[eli]x. Dying Armenia and Christian Europe. An Appeal to those in Power, London, s. d.).

¹³ Տե՛ս Պողոսյան Վ. Համիդյան կոտորածները և հայր Շարմեստանը, «Էջմիածին», 2002, թիվ Դ, էջ 79:

¹⁴ Առաջին անգամ այս փաստաթուղթը հրատարակվել է «Կապույտ գրքում». տե՛ս "Turkey", N 2 (1896), Correspondance relative to the Armenian Question, and Reports from her Majesty's Consular Officers in Asiatic Turkey, London, p. 298-337.

¹⁵ Charmetant P[ère] F[eli]x, Martyrologe arménien, p. 10-40.

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 3:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 4:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 46-70:

¹⁹ Charmetant Père F[eli]x. L'Arménie agonissante et l'Europe chrétienne, p. 1-2.

²⁰ Նույն տեղում, էջ 11:

²¹ Les massacres d'Arménie. Témoignages des victimes. Préface de G. Clemenceau, Paris, 1896. Նշենք, որ սույն ժողովածուն տպագրության է պատրաստել Արշակ Չոպանյանը, որի անունը, սակայն, գրքում որևէ տեղ չի հիշատակվել: Այդ մասին տե՛ս Դավաթյան Կ. Լ. Արշակ Չոպանյան, Երևան, 1987, էջ 94-95; Khayadjian E. Archag Tchobanian et le mouvement arménophile en France, Alfortville, 2001, p. 57.

²² Clemenceau G. Préface. Les massacres d'Arménie. Témoignages des victimes, p. 5-18. Կլեմանսոյի առաջաբանի և նրա հայանպաստ գործունեության մասին տե՛ս Պողոսյան Վ. Համիդյան կոտորածները ֆրանսիական հասարակական մտքի գնահատմամբ, էջ 417-424:

²³ Մինչ ժողովածուի լույս ընծայումը, դրանում ամփոփված մամուլներից միայն մեկը, որն առնչվում է Ուրֆայի կոտորածներին, հրապարակվել է «Ռեյու դե ռեյու» ամսագրում: Տե՛ս Les massacres d'Edesse. (Récit d'un témoin), "Revue des revues", livraison du 15 juillet 1896, p. 153-160:

²⁴ Les massacres d'Arménie. Témoignages des victimes, p. 25, 27.

²⁵ Նույն տեղում, էջ 52:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 83:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 122, 138-139:

- ²⁸ Նույն տեղում, էջ 143-144:
- ²⁹ Նույն տեղում, էջ 25:
- ³⁰ Նույն տեղում, էջ 52:
- ³¹ Նույն տեղում, էջ 72, 77:
- ³² Նույն տեղում, էջ 146, 149:
- ³³ Նույն տեղում, էջ 96-97:
- ³⁴ Նույն տեղում, էջ 196, 221:
- ³⁵ Նույն տեղում, էջ 89:
- ³⁶ Նույն տեղում, էջ 191:
- ³⁷ Նույն տեղում, էջ 127:
- ³⁸ Նույն տեղում, էջ 165:
- ³⁹ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Khayadjian E., նշվ. աշխ., էջ 60-62:
- ⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 75:
- ⁴¹ La vérité sur les massacres d'Arménie. Documents nouveaux ou peu connus. Par un Philarmène, Paris, 1986.
- ⁴² Նույն տեղում, էջ 5-6:
- ⁴³ Նույն տեղում, էջ 6:
- ⁴⁴ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Պողոսյան Վ. Համիդյան կոտորածները ֆրանսիացի ժամանակակիցների հրապարակային դասախոսություններում, էջ 51-56; *նույնի* Համիդյան կոտորածները և հայր Շարմետանը; *նույնի* Համիդյան կոտորածները և արքա Պիզանին, «Էջմիածին», 2003, թիվ Գ-Դ, էջ 139-146:
- ⁴⁵ M[ada]me Émilie Carlier, Au milieu des massacres. Journal de la femme d'un Consul de France en Arménie, Paris, 1903. Տիկին Կարլիեի օրագիրը, որոշ կրճատումներով, առաջին անգամ լույս է ընծայվել «Ռևյու դե դո մոնդ» ամսագրում: Տե՛ս Émilie Carlier, En Arménie. Journal de la femme d'un Consul de France, "Revue des deux mondes", livraison du 15 janvier 1903, p. 406-433.
- ⁴⁶ M[ada]me Émilie Carlier, Au milieu des massacres, p. 42.
- ⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 51:
- ⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 55:
- ⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 59:
- ⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 68-69:
- ⁵¹ Նույն տեղում, էջ 79:
- ⁵² Նույն տեղում, էջ 80:
- ⁵³ Նույն տեղում, էջ 68:
- ⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 91:
- ⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 96:
- ⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 51:
- ⁵⁷ Հենվելով սոսկ հայկական թերթերի տվյալների վրա, «Դեղին գրքի» մասին խիստ մակերեսային տեղեկություններ է հաղորդել միայն Ջ. Կիրակոսյանը: Տե՛ս Կիրակոսյան Ջ. Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ (19-րդ դարի 90-ական թթ. – 1914թ.), գիրք առաջին, Երևան, 1982, էջ 98-99: «Դեղին գրքից»՝ 1895-1896թթ. կոտորածներին առնչվող որոշ քաղվածքներ, որոնք ուսներեն քարգմանությամբ զետեղվել են վերը նշված «Եղրայրական օգնություն Թուրքիայում առժամ հայերին» խորագիրը կրող փաստաթղթերի ժողովածուի մեջ, վերատպվել են մասնա՝ «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում» ժողովածուում: Տե՛ս Генотид армян в Османской империи, с. 115-122:

Резюме

Французские печатные источники об армянских погромах
1894-1896гг.

Варужан Погосян

В статье подробно изучены опубликованные во Франции в конце XIX столетия сворники документов, освещающие историю первого периода Геноцида армян, учиненного Авдулом Гамидом II. Среди них, с научной точки зрения, особую важность имеет знаменитая «Желтая книга» (Париж, 1897), включающая донесения находившихся в различных городах Османской империи французских дипломатов, привлеченных из Архива МИД Франции. Эти документы, составленные беспристрастными очевидцами разгравшихся событий, дают сильный отпор современным фальсификаторам, пряпагающим неимоверные усилия для отрицания факта геноцида армян. Автор осветил также другие сворники документов, опубликованные стараниями отца Шарметана и других.

Summary

The French Published Sources on the Armenian Massacres of
1894-1896.

Varuzhan Poghosyan

The author analyses the French published sources on the first period of the Genocide of the Armenians during the rule of Abdul Hamid II, which had been published at the end of the XIXth century. The most important among them is the famous "Yellow book" (Paris, 1897), which includes the reports of the French diplomats, who developed their activity in the different regions of the Ottoman Empire. As well as these documents, composed by foreign eyewitnesses, irrefutably proved the fact of the Genocide, their importance and actuality is great. Other sources had been published by father Charmetant and others, which are also discussed by the author.